

K ÚLOHE ROZUMU A CITOV PRI TVORENÍ KATEGÓRIE MORÁLNEJ POVINNOSTI

ANNA POJEZNÁ

Kategória povinnosti, jej obsah a miesto v systéme kategórií marxistickej etiky sú dané jednak špecifikom morálky ako formy spoločenského vedomia, jednak vyplývajú z dôsledne materialistického riešenia celej problematiky systému kategórií v marxistickej etike.

Marxistická etika sa rozvíja v neoddeliteľnej jednote s marxistickou filozofiou a plne akceptuje základnú tézu historického materializmu, že všetky formy spoločenského vedomia sú určené spoločenským bytím. Pritom zdôrazňuje, že každá z nich odráža život spoločnosti z inej stránky, že vytvára systém vzťahov, ktoré túto stránku života spoločnosti charakterizujú a plnia v ňom dôležitú a užitočnú funkciu.

Špecifikum morálky ako formy spoločenského vedomia je najmä v tom, že názory ľudí na to, čo je dobré a správne, vyjadruje v systéme pravidiel, noriem, ktoré sú zakotvené vo vedomí ľudí ako užitočné a prospešné pre život spoločnosti a ktoré upravujú vzťahy jednotlivcov navzájom a k spoločnosti ako celku, resp. jej časti. Na základe vnútorného presvedčenia ľudí o správnosti týchto noriem prejavujú sa ako riadiaci moment v ich správaní a sú oporou pre vytváranie verejnej mienky, pomocou ktorej spoločnosť bdie nad ich dodržiavaním.

Kategória morálnej povinnosti je zovšeobecnením všetkých konkrétnych morálnych noriem toho-ktorého etického systému a vyjadruje záväznosť základných morálnych princípov obsiahnutých v normách, vyplýva z nevyhnutnosti, t. j. z tých objektívnych, od človeka nezávislých zákonitostí, ktoré pôsobia v danej spoločnosti. Súčasne zahrňuje aj morálne hodnotenie, ktoré sa môže prejaviť len cez konanie ľudí a je najsilnejšou zložkou motívu konania, pokiaľ ide o konanie uvedomé a slobodné, ktoré jedine podlieha mravnému hodnoteniu. Poznanie sa prejavuje v morálke cez hodnotenie a kategória povinnosti vyjadruje pokračovanie línie od poznania k hodnoteniu a ďalej ku konaniu, teda späť k praktickému životu, z ktorého sme čerpali pri poznaní a hodnotení. V morálke toto spojenie dobrovoľnosti a donútenia, nevyhnutnosti a slobodného rozhodnutia ukazuje význam ideologických foriem pre praktickú činnosť človeka, ktorý pri ostatných ideologických formách sa natoľko jasne nejaví.

Kategória povinnosti zahrňuje jednak poznanie objektívnej nevyhnutnosti, jednak hodnotenie z hľadiska vzájomného vzťahu ľudí v spoločnosti, pričom pri jej formovaní sa uplatňuje ideologická aj psychologická zložka vedomia.

Existencia jedinca je spätá so životom kolektívu, a preto tento kolektív viaže jedinca systémom pravidiel a vyžaduje od neho, aby ich uznával, dodržiaval a ich dodržiavanie chránil, aj keď sa mu v jednotlivých konkrétnych situáciách prieča.

Kategória morálnej povinnosti je spojom medzi etickým cieľom a jeho uskutočnením. Vyjadruje vzájomný vzťah spoločnosti a jednotlivca v oblasti morálky a jeho vyústenie do praktického života. Je výsledkom poznávacieho procesu,

ktorý je odrazom materiálneho života spoločnosti a jej význam pre život spoločnosti tkvie predovšetkým v novej aplikácii na konkrétne situácie, v ktorých človek uskutočňuje svoju praktickú činnosť.

Kategória morálnej povinnosti (a morálneho práva) vyjadruje mieru spoločenskej zodpovednosti v oblasti morálneho života. Otázka morálnej zodpovednosti a jej miery je vlastne otázkou obsahu kategórie morálnej povinnosti a morálneho práva aplikovaných na jednotlivé konkrétne situácie.

Rozbor vzťahu medzi poznávacími a hodnotiacimi súdmi, medzi citom a rozumom pri utváraní kategórie morálnej povinnosti je predpokladom správneho usmerňovania rozvoja morálneho vedomia v súlade s pokrokovými tendenciami ďalšieho vývoja spoločnosti.

Poznanie a hodnotenie kategórií morálnej povinnosti

S existenciou človeka neoddeliteľne súvisí práca, najmä výroba materiálnych statkov. Práca vlastne tvorí človeka, jediného tvora schopného logicky myslieť. Logickým myslením človek poznáva objektívne zákonitosti prírody a spoločnosti a toto poznanie uplatňuje nielen vo výrobnej činnosti, ale v celom svojom živote. Základným motívom každého ľudského konania je nakoniec snaha zlepšiť životnú existenciu a jeho motivácia je spätá s určitým cieľom, ktorý zodpovedá potrebám jedinca, skupiny alebo ľudstva vôbec.

Človek pozná mnohé hodnoty, no aby sa niečo stalo pre človeka žiadúcim, aby sa stalo pre neho hodnotou, musí sa najprv oboznámiť s vlastnosťami príslušného predmetu alebo javu, poznať jeho pôsobenie vo vzťahu k sebe, jeho škodlivosť a jeho užitočnosť. V tomto smere vždy vzhľadom na potreby spoločnosti a možnosti, aké dáva prírodné aj sociálne prostredie, rozvíja sa ľudské poznanie. Človek sa teda musí najprv v praktickej činnosti s objektom stretnúť, poznať jeho vlastnosti a ich vzájomnú súvislosť a len potom môže uviesť poznávaný objekt do súvisu so svojimi potrebami a usmerniť svoje potreby, svoje želania podľa podmienok, v akých ich môže uspokojiť. Toto svoje poznanie si človek znovu overuje v praxi. Len na základe poznania môže človek označiť niečo za hodnotu v kladnom alebo zápornom zmysle. Súhlasíme v tomto smere s tvrdením J. Popelovej, že človek poznal najprv úžitkovú hodnotu a len potom hodnotu vôbec, ako aj s tým, že toto delenie hodnôt má svoj význam aj v oblasti etiky.¹

Poznanie je vždy poznaním ľudským a pre ľudstvo a je vždy základným predpokladom hodnotenia. Len na základe poznania môže človek vynášať hodnotiace súdy, ktoré označujú to alebo ono za užitočné, krásne, dobré atď. Už tu vidíme, že možno hodnotiť z rôzneho aspektu a morálne hodnotenie je jedným z špeciálnych prípadov hodnotenia. Je základom pre stanovenie záväzných a pritom dobrovoľne dodržiavaných pravidiel správania medzi ľuďmi navzájom, medzi jednotlivcom a spoločnosťou a naopak.

Spoločnosť ako celok aj každé individuum sú podriadené pôsobeniu objektívnych zákonov v oblasti materiálneho bytia aj vedomia. Objektívna zákonitosť

¹ J. Popelová, *Etika*, Praha 1962, 359–365.

v spoločnosti sa prejavuje cez konanie ľudí, a preto vytváranie kategórií vyjadrujúcich vzájomné vzťahy medzi ľuďmi ako aj noriem upravujúcich ľudské správanie musí nutne vyplývať z poznania objektívnych zákonitostí, pôsobiach v ľudskej spoločnosti v materiálnom svete vôbec. Náš interes, naša vôľa, naše hodnotenie, či oblasti morálky, alebo v oblasti inej, je obmedzené okruhom nášho poznania. Interes vyvolaný takými vlastnosťami predmetov a javov, ktoré sú irelevantné pre ľudskú existenciu, rýchlo zaniká a želanie človeka sa obracia iným smerom. Ak interesom rozumieme záujem uspokojiť určitú konkrétnu potrebu, potom sám interes zahŕňa v sebe aj hodnotenie. Preto prvým predpokladom pre uspokojenie našej potreby je, aby sme správne poznali vlastnosti sveta, ktorý nás obklopuje. Pravdivé poznanie vedie k hodnoteniu, ktoré zodpovedá našim záujmom a potrebám. Záujmy a potreby človeka sú tým pestrejšie a rôznorodejšie, čím je človek vyspelejší. Postupne človek odlišuje hodnoty ekonomické, estetické, etické atď., ktoré zodpovedajú potrebám a ideálom toho-ktorého historického vývojového stupňa spoločnosti. Od hodnotenia prechádza človek k stavaniu si určitých cieľov, ktoré sa snaží dosiahnuť. Tak v hodnotení, ako aj v možnostiach dosiahnutia vytýčených cieľov je rozhodujúce nielen pravdivé poznanie, ale aj predpoklady, ktoré pre dosiahnutie vytýčených cieľov poskytuje konkrétne spoločenské zriadenie.

Teda spoločenské vzťahy a ekonomické zriadenie na jednej strane umožňujú určitý stupeň poznania, ovplyvňujú hodnotenie a vytyčovanie cieľov a súčasne dávajú možnosti na ich uskutočnenie, sú alebo vzpruhou, alebo brzdou spoločnosti v jej vývoji. Do akej miery sa zhodne náš interes a naše želanie s objektívnou skutočnosťou, do takej miery sa kryje poznanie s hodnotením. Odtrhnúť poznanie od hodnotenia v morálke a stavať proti sebe kategórie pravdy a morálneho dobra, resp. správnosti a morálneho dobra je nezmyselné z hľadiska marxistickej etiky. Jej kategórie zahŕňujú v sebe obidva tieto momenty, pričom adekvátne poznanie je hlavným predpokladom správneho morálneho hodnotenia. „Všetky hodnotiace kategórie odrážajú v našom vedomí tie alebo iné objektívne javy spoločenského života,“ hovorí Tugarinov. A ďalej: „Pravdy spoločenských vied majú objektívny charakter, pretože vývoj spoločnosti sa uskutočňuje na báze objektívnych zákonov, ktoré na rozdiel od zákonov prírody uskutočňujú ľudia. Pôsobenie zákonov spoločenského vývoja sa týka záujmov tried, a preto pravdy spoločenských vied rozličné triedy rôzne hodnotia.“²

K poznávaniu okolitého sveta vedie človeka a celú spoločnosť určitý interes. Vo veľmi zložitých vzťahoch medzi všetkými sférami života ustavične sa mení oblasť jeho záujmov. Pre človeka sa stáva hodnotou to, čo v iných podmienkach hodnotou nebolo a v priebehu svojej praktickej činnosti človek sám vytvára stále nové a nové hodnoty. Len pravdivé poznanie všetkého, čo nás obklopuje, môže byť východiskom ďalšieho poznania, a teda aj oporou pokroku v ľudskej spoločnosti. Objektívne pravdivé musia byť aj etické sudy, ak majú byť smernicou pre ďalšie konanie ľudí a ak toto konanie nemá byť brzdou ďalšieho pokroku. Pravdivé poznanie sa stáva morálnou hodnotou. Otázkou pravdy a vzťahu k prav-

² Tugarinov, *O cennostiach žizni i kultury*, Leningrad 1960, 24–25.

de sa zaoberá takmer každý etický systém. Morálna povinnosť, to, čo má byť v oblasti morálnych vzťahov, v marxistickej etike zahrňuje vždy v sebe aj pojem správneho. Nemôže byť povinnosťou to, čo nie je správne, a rozoznať, čo je správne v danej konkrétnej situácii, môžeme len na základe objektívne pravdivého poznania. Morálna povinnosť je daná objektívnymi podmienkami vyplývajúcimi jednak z okolností mimo poznávajúceho subjektu, jednak z jeho vlastností (takisto objektívne podmienených). Čím hlbšie a presnejšie je poznanie, tým presnejšie možno určiť jednak obsah kategórie povinnosti, jednak konkrétnu jednotlivú povinnosť.

S názorom na vzťah morálky a poznania súvisí tak uvedomelý, ako aj živelný morálny vzťah k pravde. Najmä v tejto oblasti sa prejavuje skutočnosť, že morálka vyrástla z potrieb spoločnosti a že povinnosť úzko súvisí s poznaním a rešpektovaním nevyhnutnosti. S morálnym vzťahom k pravde súvisí aj povinnosť formulovaná v najrôznejších variantoch v morálnych normách — povinnosť učiť sa, poznávať a hovoriť pravdu.

V prevažnej väčšine u národov prírodných a aj u národov so starou kultúrou sa pravda vysoko hodnotí, zato ňu sa odsudzuje veľmi prísne. „Láska k pravde vyrástla z nevyhnutnosti“.³ Človek vo svojej činnosti si vytyčuje ciele, vychádzajúc z určitých predpokladov, z určitého súhrnu poznatkov, ktoré nemôže získať sám vlastnou skúsenosťou, ale je odkázaný na poznatky a informácie, ktoré získava od ostatných ľudí. Nepravdivé informácie poškodzujú jeho záujmy, prípadne záujmy celej spoločnosti.

Vzťah k pravde, objektívnemu poznaniu má obzvlášť veľký význam v marxistickej etike, ktorá otvorene hlása, že vyrástla z potrieb spoločnosti a opiera sa o filozofický základ dialektického materializmu. Vybudovanie socializmu a komunizmu je cieľom nielen ekonomickým a politickým, ale aj morálnym, vzhľadom na prospech, ktorý prináša spoločnosti ako celku. Význam pravdivého poznania a pravdivých informácií je tým väčší, že každé skreslenie môže viesť k neúspechu, ktorý postihne väčšinu spoločnosti, prípadne celú spoločnosť. Ak v triednej morálke, nech už formálne vyhlasuje čokoľvek, má miesto a je odôvodnená objektívnymi podmienkami ňu a lesť voči nepriateľskej triede, ba v morálke vykorisťovateľských tried aj voči príslušníkom svojej triedy, nikdy nemá miesto v robotníckej triede a v jej morálke. Práve víťazstvo socialistickej revolúcie dalo možnosť odstrániť nedôveru a nepriateľské súperenie medzi členmi socialistickej spoločnosti.

Vedecké plánovanie, riadenie a usmerňovanie musí vychádzať z objektívne pravdivého poznania, aby bolo vedeckým, či ide o oblasť ekonomiky, politiky alebo ideológie. Obmedzená možnosť experimentu v oblasti spoločenských javov zvyšuje význam vedeckej abstrakcie, vedeckých metód myslenia. Ako sa už konštatovalo v priebehu odhaľovania kultu osobnosti — v záujme spoločnosti je, aby uvedeniu jednotlivých opatrení do praxe predchádzala seriózna vedecká príprava, aby vedecké pracoviská neboli nútené iba rozpracovávať názory vyhlasované jednotlivými osobnosťami subjektívne, aby iniciatíva vedeckých pracovníkov, ktorá

³ E. Westermarck, *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe II*, Leipzig 1907,

sa prejavuje v konfrontácii odlišných vedeckých hypotéz a v preverovaní jednotlivých názorov (samozrejme, na báze vedeckého svetonázoru), nebola podryvaná apriórnym podozrením z odcudzenia sa pracujúcim a ich záujmom, ako sa to niekedy stávalo v období kultu osobnosti. Dnes sa už môže všeobecne predpokladať, že vedeckí pracovníci v našej spoločnosti pochopili, že ich individuálne záujmy môžu dôjsť najúplnejšieho uspokojenia v podmienkach socializmu a komunizmu. Opak je dnes už bielou vranou, ktorá nemôže v celkovej situácii zavážiť. Naopak, častejšie sú dnes prípady, keď úspešné napredovanie ohrozujú tí jednotlivci, ktorí pred rokmi patrili k avantgarde, ale nepochopili, že k vybudovaniu socializmu a k prechodu ku komunizmu je potrebné nielen revolučné nadšenie, ale aj hlboké vedecké poznanie, ktoré treba sústavne nielen získavať, ale aj udržiavať a rozvíjať disciplinovanou a tvrdou prácou — aby neprestalo byť vedeckým, objektívne pravdivým — pretože za dnešnej situácie je najväčším nepriateľom socializmu a komunizmu hlúposť a obmedzenosť, zaostávanie nášho vedomia za požiadavkami skutočného života. Už aj primitívni Volofovia majú príslovia: „Nič nevedieť je zlé, nič nechcieť vedieť je horšie“.⁴

Morálna povinnosť ako kategória nám označuje určitý vzťah, vzťah k celej skutočnosti, určený vzťahom ľudí navzájom. Niet pochybností, že subjektom morálnej povinnosti môže byť len človek, objektom morálnej povinnosti nemusí byť vždy bezprostredne človek, ale v každom prípade vzťahom ľudí navzájom je nakoniec daná. Hodnotenie je súčasťou poznávacieho procesu, ktorého náplňou je uviesť získané poznatky o objektívnom svete do vzťahu k poznávajúcemu subjektu. Hodnotenie je vlastne prvým krokom ešte v rámci procesu poznania, k využitiu poznatkov v záujme človeka, k pretvoreniu skutočnosti. Hodnotenie, aj keď vyjadrené formou konštatácie, skrýva v sebe normatívny aspekt, určuje smer konania.

Pojem povinnosti vznikol a vyvíja sa ako výsledok skúseností mnohých generácií. Záväznosť určitého hodnotenia vzhľadom na vytýčené ciele vyplýva z poznania, že existencia človeka ako jednotlivca je neudržateľná, že človek celým svojím životom je viazaný na existenciu ľudskej spoločnosti ako celku. Tak ako pre primitívneho človeka je povinnosťou dodržiavať určité pravidlá v záujme celého rodu, a tým aj v záujme svojom, tak neskoršie v kategórii povinnosti sa odzrkadľuje príslušnosť k určitej triede. Poznanie tejto závislosti sa v pojme povinnosť odráža rôzne podľa toho, o akú triedu, resp. spoločnosť ide. V morálnych normách a kategóriách každá spoločnosť chráni a presadzuje svoje záujmy. Môže sa to diať buď živelne, bez znalostí podstatných súvislostí a vzájomného pôsobenia ekonomiky, morálky a ostatných foriem vedomia, alebo uvedomele, na základe znalostí objektívnych zákonitostí a ich využívania pre ľahšie dosiahnutie vytýčených cieľov.

Spravidla sú to pokrokové triedy, ktoré majú záujem na tom, aby stará skutočnosť aj v oblasti vedomia bola čím rýchlejšie prekonanou vývojovou etapou, a preto si stavajú cieľ na základe poznania zákonitostí vývoja spoločnosti a podriaďujú snahe realizovať pokrokové ideály všetku svoju životnú činnosť. Vo

⁴ E. Westermarck, *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe II*, Leipzig 107, 111.

vedomí takej triedy sa potom prekrývajú pojmy správny — vyjadrujúci aspekt gnozeologický, dobrý — morálny, užitočný — ekonomický. Vytvára sa tu predpoklad pre zblíženie medzi týmito pojmi, pretože v každom morálnom hodnotení sa nepriamo prejaví aj gnozeologický, prípadne ekonomický aspekt.

Katégoria povinnosti je základnou hybnou silou, kľúčovým pojmom pri formovaní morálneho vedomia. Ak má byť spoľahlivým ukazovateľom cesty od vytýčeného morálneho cieľa k jeho uskutočneniu, musí mať konkrétny obsah:

1. Musí vychádzať z poznania všeobecne platných objektívnych zákonov a ich konkrétneho uplatnenia v danej historickej situácii.

2. Vzhľadom na to, že vedomie v širšom zmysle zahŕňa aj spoločenské city, musí nadväzovať na citový život spoločnosti a zladíť ho s výsledkami vedeckého poznania.

Čím väčší vplyv na vývoj spoločnosti má spätné pôsobenie vedomia, čím viac sa v praxi prejavuje vplyv vedeckých poznatkov, tým viac sa prejavuje potreba, aby aj základné kategórie morálky, ich obsah a vzájomná súvislosť morálky s ostatnými formami spoločenského vedomia boli vedecky zdôvodnené. Samo poznanie podstaty morálnych vzťahov vôbec, ich úlohy v živote spoločnosti je schopné vyvolať mohutné citové hnutie. Práve na túto vlastnosť poznania upozorňuje Lenin mládež, keď hovorí: „A keby ste sa spýtali: Prečo Marxovo učenie mohlo zapáliť milióny a desiatky miliónov ľudských sŕdc najrevolučnejšej triedy — môžete dostať len jednu odpoveď: Stalo sa to preto, že sa Marx opieral o pevný základ ľudských poznatkov, získaných za kapitalizmu.“⁵

Lenin, vychádzajúc z konkrétnej historickej situácie, určuje základnú morálnu povinnosť sovietskej mládeže: „Mravnosť je na to, aby sa mohla ľudská spoločnosť pozdvihnúť vyššie, zbaviť sa vykorisťovania práce.“⁶

V tomto základnom morálnom príkaze obdobia prvej socialistickej revolúcie je obsiahnutá historikomaterialisticky chápaná kategória morálnej povinnosti. Tento príkaz sa stáva prežitkom tam, kde vytýčený morálny cieľ bol už dosiahnutý, a do takej miery, v akej bol dosiahnutý. Dnes vo väčšine krajín socialistickeho tábora základnou úlohou i hlavným morálnym cieľom sa stalo vybudovanie komunistickej spoločnosti. Táto objektívna skutočnosť sa uplatňuje v rámci nových zákonitostí a my aj v našom morálnom živote pri určovaní našich konkrétnych povinností musíme vychádzať z ich poznania, pretože inak naše konanie nebude s nimi v súlade a napriek dobrým subjektívnym úmyslom stane sa objektívne brzdou pokroku, a teda v zmysle komunistickej morálky nemorálnym. Povinnosťou komunistu je nielen chcieť komunizmus budovať, ale sa to aj vynaložením všetkých svojich síl naučiť, nezanedbávať vedecké poznanie pod zámenkou, že sa venuje praktickej revolučnej činnosti. Nemožno vyvíjať ozajstnú revolučnú činnosť v praxi bez teoretických poznatkov, neopierajúc sa o revolučnú pokrokovú teóriu. „Základom komunistickej mravnosti je boj za upevnenie a dovŕšenie komunizmu. V tom je tiež základ komunistickej výchovy, komunistického vzdelá-

⁵ V. I. Lenin, *Úlohy sväzov mládeže*, Prejav na III. všeruskom sjazde Komunistického sväzu mládeže Ruska 2. októbra 1920, *Vybrané spisy*, Bratislava 1952, 700.

⁶ Tamtiež, 707.

vania a vyučovania. V tom je odpoveď na otázku, ako sa treba učiť komunizmu.“⁷

Aj táto požiadavka vyplýva zo samotného obsahu kategórie morálnej povinnosti. Ak spoločnosť alebo jednotliví jej členovia zanedbajú poznávaciu stránku morálneho hodnotenia, poddajú sa živelnosti alebo ešte horšie, zamerajú sa na dávno prekonané úlohy, zasadzujú tým nielen sebe, ale aj celej spoločnosti, v ktorej žijú a pracujú, ťažké rany. Nevyhnutnosť sa presadzuje cez živelnosť, ale bolestivými okľukami.

Vzájomný vzťah citov a vedomia povinnosti

V súvislosti s poznávacím procesom vznikajú u človeka city, ktoré ukazujú jeho vzťah k poznávanému objektu. Pretože človek poznáva nielen v rámci svojho individuálneho ja, ale v rámci celého spoločenského bytia, city nadobúdajú spoločenský charakter. Týka sa to najmä tzv. intelektuálnych citov, ktoré sú bezprostredne spojené s myšlienkovými procesmi.

Rovnaké city (nenávisť, odpor, láska) môže človek prežívať v rôznych situáciách a práve spoločenské bytie, historicky aj sociálne dané podmienky, v ktorých človek tieto city prežíva, určujú, s akými objektmi ich človek spája.

Môžeme ďalej rozlišovať city náhodné a principiálne, z presvedčenia. Pre riešenie nášho problému sú dôležité druhé, ku ktorým patrí aj cit povinnosti, ako ho charakterizuje B. N. Teplov, ktorý za základ citu povinnosti považuje „uvedomenie si záujmov spoločenskej skupiny, ku ktorej človek náleží, a svojich záväzkov k nej“.⁸

Sociálne city, teda aj cit povinnosti, vznikajú na základe živelného primknutia sa človeka k určitej spoločenskej skupine, ktoré nie je podložené poznaním spoločenských vzťahov, ale vyplýva z prirodzeného spoločenského zaradenia človeka. Človek sa rodí do určitého prostredia, je v ňom vychovávaný, a preto skôr než si vôbec uvedomí postavenie spoločenskej skupiny, ku ktorej patrí, získava už celý rad poznatkov, zvykov, citov bez toho, že by vôbec bol uvažoval o tom, na základe čoho vznikli, bez toho, že by ich dával do súvislosti so sociálnym prostredím, s ktorým je spätý. V tomto zmysle aj cit povinnosti môže byť citom náhodným spontánnym. Čím viac sa rozširuje obzor človeka, tým viac si uvedomuje rozdiely medzi ľuďmi a hľadá ich príčiny. Najčastejšie preto, že je priamo zainteresovaný na odstránení toho, čo cíti ako nedostatok, niekedy preto, že sú postihnutí jeho blízki. Z praktického života vyrastá poznanie toho, čo ľudí spája i rozdeľuje.⁹ Všetko, čo určuje morálne vzťahy medzi ľuďmi, teda aj ich morálnu povinnosť, človek postupne poznáva a od živelného citu, ktorý nie je podopretý vedeckým poznaním, prechádza k poznaniu a citu hlbšiemu.

Cit povinnosti môže vzniknúť ako reakcia na nedostatky spoločnosti, ktorých korene nepoznáme, ale sme presvedčení o nevyhnutnosti činnosti zameranej na

⁷ Tamtiež, 707.

⁸ B. N. Teplov, *Psychológia*, Bratislava 1951, 170.

⁹ „... Všetchni členové společnosti mají právě tím, že jsou lidmi, dány předpoklady k tomu, aby mohli chápat city a tužby ostatních lidí.“ Jaroslav Engst, *O socialistickém humanismu*, Praha 1962, 120 a 123.

ich odstránenie. Cit povinnosti vzniká na základe nejasného a nepresného vedomia spolunáležitosti k určitej skupine, vyvedeného z niektorých nepodstatných znakov, ktoré túto skupinu vyznačujú. Tak nenávisť neuvedomelého proletára voči každému, kto nehľadá, manuálne nepracuje, žije v kultúrnom prostredí, bez ohľadu na to, či ide o vykorisťovateľa, poslanca robotníckej triedy alebo pokrokového inteligenta. Práve tak maloroľník spravidla nenávidel všetko mestské, aj fabrikanta, aj robotníka na dovolenke. Dôležitú úlohu tu hrajú také city (napr. cit pochybovania alebo presvedčenosti), ktoré síce úzko súvisia s myšlienkovým procesom a životnou skúsenosťou, ale pritom sa zakladajú často (ako v uvedených prípadoch) na hodnotení nie podstatných, ale vedľajších znakov tých objektov, na ktoré sa vzťahujú. Rozhodujúce sú vždy spoločenské pomery, v akých citové vzťahy vznikajú. Nedôvera robotníka k inteligencii, ktorá je odôvodnená životnou skúsenosťou v podmienkach kapitalizmu, ťažko dáva vzniknúť priateľským citom, zatiaľ čo spoločenské pomery socializmu naopak odstraňujú nedôveru a stávajú sa základom pre vznik vzťahov iného typu, a teda aj cit povinnosti sa zameriava na iné objekty než v starom zriadení.

Tradície a zvyky hrajú tiež dôležitú úlohu; veľmi často nahrádzujú morálne vedomie v bezprostrednej reakcii. Hoci však zvyk a úcta k tradícii bývajú často veľmi silné, neobmedzuje sa prejav citu povinnosti len na zvyky. „Zvykom nie je možné objasniť silu citu povinnosti, často silnejším než inštinkt sebazáchovy.“¹⁰

Človek nie je len biologický tvor, ale aj mysliaci a sociálny. Ako biologický tvor má mnohé vlastnosti spoločné s vyššími živočíchmi, ako aj s materiálnym svetom vôbec. Na svoje okolie reaguje nielen človek, ale aj zviera a živá hmota, a to vo všetkých svojich podobách. Aj zviera sa mení pod vplyvom prostredia, ktoré ho obklopuje, aj ono zakotvuje svoje skúsenosti a zachováva ich v pamäti ako podmienené a nepodmienené reflexy, ktoré sa v priebehu mnohých generácií ušľachťujú ako vrodené inštinkty. Takýto vrodenný inštinkt nie je však už súčasťou poznávacieho procesu, ale dedičnou vlastnosťou. Inštinktívne konanie je reakciou na konkrétnu situáciu; prebieha bez účasti myslenia.

Človek ako biologický tvor si zachoval niektoré inštinkty, ktoré popri schopnosti logicky myslieť majú význam pre zachovanie jeho existencie, hlavne na nižšom stupni spoločenského vývoja. Niektoré reakcie človeka aj na vyššom stupni vývoja sú inštinktívne, ale s rozvojom spoločenského života ustupujú svojím významom do pozadia a pre život spoločnosti aj jednotlivca je rozhodujúca sociálna určenosť.

Už morálne vedomie pračloveka nie je len systém inštinktov, ale systém noriem a vzťahov ideologických, aj keď často vyplývajúcich z povrchného poznávania skutočnosti. Už na tomto stupni vývoja ľudského vedomia sa ako jeden zo základných pojmov tvorí pojem povinnosti, nie však ako vedecká kategória. Vedeckou kategóriou sa stáva v pravom zmysle slova až v dobe najnovšej so vznikom etiky ako vedy; tento pojem vyjadruje jednu z najzákladnejších stránok morálnych vzťahov, vytvára sa postupne vo sfére citov aj vedomia.

Nielen tam, kde systém morálnych noriem je dostatočne rozvinutý, ale aj tam,

¹⁰ Kautský, *Etika i materialističeskoje ponimanije istorii*, Moskva 1922, V, 5a.

kde morálny poriadok je menovaný len v niekoľkých najzákladnejších príkazoch a zákazoch, morálne city tvoria len, dalo by sa povedať, motívy pre dodržiavanie tých noriem, ktoré majú chrániť človeka a celý kolektív pred takými skutkami, ktoré znepríjemňujú a sťažujú život celku. V tejto okolnosti spočíva aj príčina toho, že v rôznych životných podmienkach ľudia si dávajú odlišné morálne normy, ktoré zodpovedajú ich spôsobu života.

Ideologické vzťahy ľudí sa rozvíjajú a ľudia sami skúmajú, akým spôsobom sa utvárajú a budú utvárať. Veľmi často predchádza vytvoreniu nového ideologického vzťahu živelná, citová reakcia na zmenenú skutočnosť. Základný smer vývoja ideologických vzťahov je však daný rozumovou činnosťou a s vývojom spoločností stále väčšiu úlohu aj tu hrá veda. Kategórie tých vedných odborov, ktoré sa zaoberajú jednotlivými formami vedomia, vyjadrujú podstatu, základné stránky ideologických vzťahov. V oblasti morálky prax stále viac dokazuje potrebu záväzných noriem dodržiavaných na základe presvedčenia o ich správnosti a užitočnosti, ale aj potrebu nielen tieto normy si osvojiť ako zvyk, ale vypestovať vo vedomí schopnosť poznať, z čoho ich záväznosť vyplýva, naplniť v praxi vzniknuté pojmy naozaj vedeckým obsahom. Živelné, citové primknutie k tradíciám a zvykom určitej spoločnosti, osvojenie si jej názorov na základe citu spolupatričnosti k nej je málo na to, aby človek mohol reagovať na situácie celkom nové, ktoré prináša so sebou vývoj spoločnosti, aby neriskoval, že jeho činnosť nezodpovedá objektívnej nevyhnutnosti, že teda nielen nie je užitočná, ale naopak, škodlivá. Preto kategória povinnosti, ktorá vyjadruje moment prechodu od vytýčenia cieľa k jeho uskutočneniu, vyjadruje záväznosť morálnych noriem a morálneho konania nie nezávisle od skutočnosti, ale v prísnom súlade s objektívnou skutočnosťou, so zákonitostami jej vývoja.

Poznanie spoločenských vzťahov, ich podstaty a vývoja je základom vzniku trvalých a aktivizujúcich spoločenských citov. Poznanie úlohy spoločenských tried, ich boja a cieľov, ktoré sledujú, vyvoláva citovú reakciu, ktorá podnecuje k činu aj mnohých, na ktorých nevyhnutnosť nedoláhla bezprostredne vo sfére materiálneho života, ktorí nebojú o svoju existenciu a svoju budúcnosť na základe bezprostredného tlaku okolností. Presvedčenie o správnosti vytýčeného cieľa a jeho reálnosti dáva človeku morálnu silu riešiť zložité situácie a odolávať ťažkostiam. Z poznania vyplývajúce morálne city dávajú silu obetovať aj to najcennejšie, čo človek ako individuum má.

Súvislosť medzi myšlienkou a citom je tu jasná, myšlienka je dôležitejšia, vedie k odhaleniu všeobecných vlastností a zákonitostí. Cit môže zohrať kladnú úlohu, ak sa podriaďuje myšlienke, ak sa stáva inšpiráciou pre presnejšie a hlbšie poznanie, zápornú úlohu, ak myšlienka stráca usmerňujúci význam a podriaďuje sa „slepému citu“.

V takýchto prípadoch nemožno hovoriť o vedomí morálnej povinnosti a o morálnom vedomí v pravom zmysle slova. Ide o živelne vzniknuté sociálne city, ktoré treba odlíšiť od myslenia, pretože nám neposkytujú jasnú orientáciu. Len kategória povinnosti ako výsledok rozumovej činnosti môže byť základom morálneho konania a zaujíma centrálné miesto v systéme kategórií marxistickej etiky.

Ako kategória povinnosti v systéme etických kategórií, tak cit morálnej povin-

nosti je centrálny vo sfére morálnych citov. Cit morálnej povinnosti vzniká na základe nejasného tušenia príslušnosti k určitej skupine spoločnosti a spoločenstva záujmov všetkých jej členov. Čo najmä je spoločným podstatným znakom, ktorý odlišuje túto spoločenskú skupinu od všetkých ostatných aj v oblasti morálnych vzťahov, to nám morálne cítenie nehovorí. Je zdrojom motívov bezprostredného živelného konania, v ktorom sa postupne morálne vzťahy formujú. Preto aj pojmy, ktorými tieto city označujeme (sympatia, nenávisť, hnev) nemajú základný gnozeologický význam v oblasti etiky.

Morálne city dopĺňujú osobnosť človeka ako jej neoddeliteľnú súčasť a od bohatosti citového života človeka závisí, ako bezprostredne je schopný reagovať na obklopujúce ho javy. Človek žijúci bohatým citovým životom bude konať svoju povinnosť bezprostrednejšie než človek založený viacej rozumove, pričom u obidvoch základom správneho konania je poznanie podstaty morálnych záväzkov a povinností v konkrétnej spoločnosti. Citove založený človek bude menej analyzovať konkrétny prípad a často zasiahne účinnejšie a presadí svoje stanovisko pevnejšie než ten, kto si prv svoje konanie rozumove zdôvodní. Na druhej strane je tu však aj väčšie nebezpečenstvo omylu.

Je nesporne zaujímavou úlohou psychológie skúmať, či a ako sa na jednotlivých etapách vývoja spoločnosti mení jej zloženie, pokiaľ ide o typy rozumové a emocionálne. Z hľadiska vysvetlenia miesta citu povinnosti a jeho vzťahu ku kategórii povinnosti je dôležité konštatovať, že kategória povinnosti nie je v rozpore s citom povinnosti. Morálny vzťah, ktorý označujeme kategóriou povinnosti, má korene v celom rade živelných citových reakcií, ktoré sa opakovali, a tak, ako sa ustalovali ako ideologický vzťah, vytváral sa aj pojem povinnosti. To, že poznávame podstatu vzťahu označeného týmto pojmom a odlišujeme v ňom stránku citovú a rozumovú, ešte neznamená, že cit morálnej povinnosti ustupuje do pozadia a neovplyvňuje konanie človeka, resp. že vôbec mizne. Naopak, poznanie zákonitostí v oblasti morálky vyvoláva často i mohutnú citovú reakciu a citový život človeka nielenže sa neochudobňuje, ale stáva sa plnším a bohatším.

Konanie motivované nielen citom, ale opierajúce sa o vedecké poznania vedie oveľa spoľahlivejšie k vytýčenému cieľu a úspešná činnosť vyvoláva celý rad ďalších citov; uspokojenie, šťastie, sebadôvera a sebaistota sú z tých citov, ktoré vyvoláva plnenie morálnej povinnosti vtedy, keď ide o cit ruka v ruke s rozumom, s vedeckým poznaním. Cit povinnosti opierajúci sa o vedecké poznanie stáva sa mohutnou povzbudivou silou u väčšiny ľudí, ale len pokiaľ sa nedostáva do rozporu s vedeckým poznaním, možno ho označiť ako hybnú silu mravného konania v zmysle marxistickej etiky.

Sféra citov a vedeckého poznania sú navzájom veľmi úzko späté. V praktickom živote sa prelínajú a navzájom na seba pôsobia, jedno i druhé hrá dôležitú úlohu. Veď k samotnej teoretickej práci je potrebný určitý citový vzťah, je sprevádzaná emóciami najrôznejšej povahy, pričom morálne city v kladnom i zápornom zmysle hrajú významnú úlohu. Aj uplatňovanie a využívanie teoretických záverov jednotlivých vied v praxi nesie so sebou rad citových vzruchov. V súčasnosti aj do tých oblastí ľudského života, ktoré doteraz boli akoby doménou

výlučne morálnych citov (rodinný život, priateľstvo), stále viac a viac preniká vedecké poznanie, pričom citová stránka nielenže nijako neustupuje do pozadia, ale naopak, rozvíja sa bohatšie. Rozumove akoby nezdôvodnené nutkanie niečo robiť alebo sa konania zdržať, ktoré označujeme ako cit povinnosti a tak dobre pozná každý z nás v svojom individuálnom živote, má svoje spoločenské a gnozeologické korene. Vyplýva jednak zo zvyku a tradícií, ktoré sme prevzali bez toho, že by sme skúmali ich pôvod, a súčasne je živelnou reakciou na skutočnosti rozumom ešte nedostatočne spracované. Citove reaguje človek, nadväzujúc na celú už vytvorenú sieť morálnych vzťahov, omnoho bezprostrednejšie než rozumove. Veľmi často vedomie odtrhnuté od citov vedie i k nesprávnym záverom v oblasti morálnych vzťahov. Naproti tomu cit morálnej povinnosti rozumove nepodložený nedáva istotu a presvedčenosť tak potrebnú pre morálne konanie. Živelne vytváraný cit morálnej povinnosti môže sa dostať do rozporu s jednostrannými, umelo vykonštruovanými morálnymi závermi, ktoré nezodpovedajú skutočnosti a ktoré nemôžu byť základom morálneho vedomia rozvíjajúceho sa harmonicky so skutočnosťou.

Vedecky zdôvodnená kategória morálnej povinnosti je základňou pre rozvíjanie citu povinnosti, cit povinnosti naopak je impulzom pre skúmanie správnosti morálnych noriem vyjadrujúcich konkrétne povinnosti.

К ВОПРОСУ О РОЛИ РАЗУМА И ЧУВСТВ В СОЗДАНИИ КАТЕГОРИИ МОРАЛЬНОГО ДОЛГА

А. Поезна

Каждое общество создает себе правила, которых придерживаются его члены в своем поведении (следовательно, и систему моральных норм) на основании познания действительности. Категории морали выражают отдельные стороны моральных отношений. Категория долга выражает обязанность действий, требуемых моральной нормой, вытекающую из убеждения в правильности и полезности моральных норм. Ее содержание является результатом оценки, основывающейся на объективном познании. Представляя собой активизирующую и направляющую сторону морального сознания, оно выполняет важную общественную функцию.

Оценка — это проведение в жизнь интересов определенной общественной группы, ей члена, или же всего общества и в области морали ее результаты превращаются в поступки через категорию долга. Поэтому категории долга зависит от того, вытекает ли ее содержание из объективной правды, из конкретной исторической ситуации. Абсолютизация категории долга является ее отрывом от жизни общества. В области моральных чувств категории долга соответствует чувство долга, принадлежащее к социальным чувствам. Оно возникает стихийно и помогает формировать категорию долга и применять ее в конкретной ситуации. Устранение антагонизма в материальной жизни общества является предпосылкой для устранения классового ограничения из общественного сознания и постоянного приближения всех форм идеологии объективно верному познанию. Гармония между психологической и идеологической сторонами общественного сознания является предпосылкой для его полного и гибкого применения в практической жизни общества.

NOTES ON THE ROLE OF REASON AND SENTIMENTS IN CREATING CATEGORIES OF MORAL OBLIGATION

A. Pojezná

Every society creates rules according to which its members behave (i. e., also a system of moral norms) on the basis of the cognition of reality. The categories of morality are the expressions of the different aspects of moral relations. The category of obligation expresses the bounden duty to act according to a stipulated moral norm flowing from the firm belief in the rightfulness and usefulness of moral norms. Its contents is a result of evaluation supported by objective cognition. As an activating and directing component of moral consciousness the category of obligation performs an important social function.

The evaluation consists in the invalidation of the interests of a certain social group, individuum, or of society as a whole; in the field of morals its results are being transferred into activity through the category of obligation. Hence the effectiveness of the category of obligation depends on the measure in which its contents issues from objective truth, from the concrete historical situation. The absolutization of the category of obligation entails its falling away from the life of society.

In the field of moral sentiments it is the sense of duty which corresponds to the category of obligation; the sense of duty belongs to social sentiments. It originates elementarily and plays a supporting part in the formation of the category of obligation and its application on concrete situations.

The elimination of antagonism in the material life of society is a prerequisite for the elimination of class limitedness in social consciousness and a condition for an ever increasing approachment of all ideological forms to the objectively truthful cognition. The harmony between the psychological and ideological components of social consciousness is the prerequisite for its full and elastic utilization in the practical life of society.

PREDMET SOCIOLOGIE A JEJ VZŤAH K OSTATNÝM SPOLOČENSKÝM VEDÁM

(Polemické poznámky k článku V. Wagnera *Sociológia ako empiricko-teoretická disciplína*)

PAVOL DOJČÁK,
Ústav štátu a práva SAV

V tomto príspevku uvádzame niekoľko polemických poznámok k článku V. Wagnera *Sociológia ako empiricko-teoretická disciplína*¹ so zreteľom na vymedzenie predmetu sociológie a jej miesta a významu v systéme spoločenských vied. Aj keď riešenie základných teoreticko-metodologických otázok koncepcie marxistickej sociológie patrí nesporne predstaviteľom filozofickej vedy, domnievame sa, že aj pracovníci ostatných spoločenských vied majú a musia — vzhľadom na existujúcu delbu práce v systéme spoločenských vied — prispieť k vy-

¹ V. Wagner, *Sociológia ako empiricko-teoretická disciplína*. Otázky marxistickej filozofie (1964), č. 4, 313—327.